

راهبرد تربیت اخلاقی در قرآن کریم

محمد عالمزاده نوری

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

راهبرد تربیت اخلاقی در قرآن کریم

محمد عالمزاده نوری

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: معاونت پژوهشی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- روپراستار: محمدباقر انصاری
- ویراستار: مصطفی رضایی دیل
- بیهوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: ۱۳۹۶
- شمارگان: ۱۰۰۰
- قیمت: ۳۰۰ تومان
- عنوان: ۴۰۱؛ مه‌سال: ۶۳

هیبة حقوق برای ناشر محفوظ است.
نشانی: قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۳؛ فکس: ۰۲۵-۳۷۱۸۵۳۹۸۸؛ کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱
مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهید، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی؛ ۲. تهران، خیابان انقلاب، روشنی، انتشارات دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده
طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۵۱۵۰۴

وبگاه: www.pub.isca.ac.ir؛ وبایتمه: hashr@isca.ac.ir
فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir؛ فروشگاه مجازی: www.pajooahaan.ir

سرشناسه: عالمزاده نوری، محمد، ۱۳۴۹-
عنوان و نام پدیدآور: راهبرد تربیت اخلاقی در قرآن کریم / محمد عالمزاده نوری؛ تهیه معاونت پژوهشی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶
مشخصات ظاهری: ۴۸۴ ص
شابک: ۳۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
یادداشت: کتابنامه: ص [۴۱۹] - ۴۳۹؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت: نمایه
موضوع: تربیت اخلاقی - جنبه‌های قرآنی
تربیت اخلاقی - جنبه‌های مذهبی - اسلام
شناسه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، معاونت پژوهشی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
رده‌بندی کنگره: BP ۱۳۹۶/ع۲۲/۱۰۳۳۳
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۷
شماره کتابشناسی ملی: ۴۵۷۴۴۶۴

فهرست

۱۱	سنگی اخوان
۱۳	مقدمه

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۲۳	الف) بیان مسئله
۲۷	ب) ضرورت
۲۹	ج) مفاهیم
۲۹	راهبرد
۳۲	تربیت
۳۶	اخلاق
۳۹	تربیت اخلاقی
۴۲	د) روش پژوهش

فصل دوم: راهبردهای تربیتی

۴۹	۱. جوانمردی
۵۲	۲. حماسه
۶۰	۳. دعا، مناجات و ارتباط با خدا

۶۱	۴. معرفت‌الله و مراقبه
۶۴	۵. کرامت
۷۳	۶. عمل
۷۸	عزم و اراده
۸۰	عقل عملی
۸۳	جهاد اکبر و مخالفت با هوای نفس
۸۹	صبر
۹۲	انجام وظیفه
۹۳	تواضع
۹۹	۷. ولایت اهل بیت (ع) و توسل به آنان
۱۰۲	۸. مهدویت و انتظار، در پی اصلاح اجتماعی
۱۰۳	۹. علم و آگاهی
۱۰۷	۱۰. موارد دیگر
۱۰۹	استنادات دینی رویکردها
۱۱۰	داوری

فصل سوم: راهبرد قرآنی تربیت اخلاقی

۱۲۸	الف) استناد به قول خدا و توصیه‌های صریح
۱۲۸	تنها موعظه قرآن
۱۳۰	توصیه‌های پربسامد
۱۳۱	صراط مستقیم
۱۳۲	عوامل فوز و فلاح
۱۳۴	عوامل خروج از ظلمت به نور
۱۳۵	ب) استناد به فعل خدا در نظام مفهومی قرآن
۱۳۹	ایمان‌مداری و توحیدمحوری تعالیم قرآن

۱۴۸	ج) استناد به فعل خدا در نزول تدریجی قرآن
۱۵۰	د) استناد به تقریر خدا و روش تربیتی انبیا
۱۵۱	ایمان به خدا و اقدام بر اساس آن، راهبرد تربیت اخلاقی در قرآن
۱۵۲	تقوای الهی
۱۵۷	عبودیت و بندگی خدا
۱۶۱	قیام برای خدا
۱۶۲	جهاد در راه خدا
۱۶۳	اطاعت پروردگار و تبعیت از او
۱۶۴	سار و عناوین
۱۶۶	نتیجه
۱۶۹	الگوی ارائه توصیف‌های اخلاقی در قرآن
۱۸۰	رابطه ایمان، عمل و صفات اخلاقی
۱۸۱	ایمان به خدا
۱۹۲	عمل
۱۹۶	ایمان به خدا و عمل
۲۰۰	عمل ایمانی
۲۰۶	ایمان به خدا و صفات اخلاقی
۲۱۶	تقدم ایمان بر فضایل اخلاقی
۲۳۲	عمل و صفات اخلاقی
۲۳۶	ایمان به خدا و معنویت اسلامی
۲۴۰	معنویت اسلامی و فضایل اخلاقی
۲۴۳	امتداد ایمان و عمل
۲۴۴	نقشه راهبردی تربیت اخلاقی
۲۴۹	توسعه و تفصیل ایمان
۲۶۷	توسعه و تفصیل عمل

۱. توسعه عمل ایمانی از عمل درونی به عمل بیرونی ۲۶۷
۲. توسعه عمل ایمانی از عمل فردی به عمل اجتماعی ۲۷۱
- توجیه ایمانی عمل اجتماعی ۲۸۱
- بهترین عمل اجتماعی ۲۸۴

فصل چهارم: شیوه‌های دستیابی به راهبرد قرآنی تربیت اخلاقی

- الف) شیوه‌های ایجاد، نگهداری و افزایش ایمان ۲۹۲
- یکم: تحصیل علم و معرفت ۲۹۳
- ایمان بر اساس چهل مرکب ۲۹۶
- ایمان و اینها هم معرفت ۲۹۸
- دوم: بسط و تفصیل آموزه‌ها ۲۹۸
- تبدیل علم و باور عقیده به ایمان و باور قلبی ۳۰۱
- سوم: تلقین، تکرار و تکیه ۳۰۴
- چهارم: ایمان‌ورزیدن و اعتنا کردن به ایمان ۳۱۰
- پنجم: هزینه کردن برای ایمان ۳۱۷
- سنت ابتلا، آزمون صداقت ایمان ۳۱۹
- ششم: تلاوت قرآن ۳۲۷
- خلاصه ۳۳۰
- ب) شیوه‌های ایجاد، نگهداری و افزایش قدرت عمل ۳۳۱
- یکم: یادآوری و توجه ۳۳۴
۱. یادآوری شخصی ۳۳۸
۲. یادآوری دیگران ۳۳۸
۳. یادآوری از راه مشاهده عمل دیگران ۳۳۹
۴. یادآوری از راه تجربه عملی ۳۴۰
۵. یادآوری از راه تداعی معانی ۳۴۱

۳۴۵	دوم: مقابله با هوا و تضعیف امیال مزاحم
۳۵۱	سوم: اراده ورزیدن و عمل
۳۵۳	قدرت سازندگی عمل تحمیلی
۳۵۴	مداومت بر عمل
۳۵۵	تمایز با رفتارگرایی
۳۵۸	چهارم: برنامه جزئی
۳۶۰	پنجم: پدید آوردن ساختار حامی و ساده سازی عمل
۳۶۳	شیوه های تقویت همزمان ایمان و عمل
۳۶۵	یکم: پرهیز از نگاه و هوس برای رضای خدا
۳۶۶	دوم: نگاه خالص
۳۶۸	عبادت
۳۷۱	روزه
۳۷۲	انفاق
۳۷۴	سوم: توکل بر خدا
۳۷۷	چهارم: شنیدن موعظه
۳۷۹	پنجم: دعا، تضرع و استعانت از خدا
۳۸۰	ششم: مشارطه، مراقبه و محاسبه
۳۸۲	هفتم: مراوده با اهل ایمان
۳۸۴	د) دلالت های عملی این راهبرد برای مربیان و نهادهای تربیتی
۳۸۶	یکم: اهتمام نهادین
۳۸۸	دوم: ارتباط با طبیعت
۳۹۱	سوم: ارتباط با مستمندان و عیادت از بیماران
۳۹۱	چهارم: اجتماعات ایمانی
۳۹۵	پنجم: تثبیت چرخه زمانی مرتب
۳۹۶	ششم: استفاده از عالمان ربانی

- هفتم: ترسیم الگوهای ایمانی ۳۹۹
- هشتم: واگذاری اقدام و مسئولیت ۴۰۰
- نهم: پدیدآوردن مجالی برای عمل (میدان آزمون) ۴۰۱

خاتمه: پاسخ به برخی ابهام‌ها

- نخست: کلی‌گویی و بی‌فایده‌گی ۴۰۵
- دوم: ناکارآمدی آزمون تاریخی ۴۱۰
- سوم: خلط مفهوم «تربیت اخلاقی» یا «تربیت دینی» ۴۱۳
- چهارم: تقویت شناخت و عواطف و رفتار، تکنیک اجرایی روشن ۴۱۴
- امتداد این پژوهش ۴۱۶
- کتابنامه ۴۱۹
- نمایه ۴۴۱
- آیات ۴۴۱
- روایات ۴۶۱
- موضوعی ۴۷۵
- اعلام ۴۸۳

سخنی با خواننده

تربیت و تزکیه انسان از مهم‌ترین غایات بعثت انبیاست. دغدغه تربیت دینی، از دیرباز ذهن همه هدایتگران و دلسوزان را به خود مشغول داشته است و افزون بر نهاد خانواده، وظیفه متولیان آموزش و فرهنگ را در حوزه، دانشگاه، آموزش و پرورش و رسانه سنگین کرده است.

تأکید بر نقاط کلیدی و زوایای راهبردی تربیت به جای پرداختن به خرده‌برنامه‌های بی‌سامان و توجه به نقشه جامع برای سیاست‌گذاری‌های کلان تربیتی و رسیدن به نتیجه از اولویت ویژه‌ای برخوردار است.

از سوی دیگر اهداف تربیتی بسیار زیاد و توان و فرصت مناسب برای دستیابی به آنها محدود است؛ از این رو لازم است به این پرسش مهم پاسخ داده شود که مهم‌ترین و مؤثرترین راهبردهای تربیت اخلاقی و کارآمدترین اقدامات تربیت دینی از منظر قرآن چیست؟ نویسنده این اثر تلاش کرده است به همین پرسش پاسخ دهد. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی که در جهت پاسخگویی به پرسش‌های فکری، فرهنگی و دینی، زمینه‌های لازم برای

باز تولید علوم انسانی مبتنی بر منابع اسلامی را به عنوان مهم ترین هدف دنبال می کند و در صدد است در عرصه پژوهش های دینی برای احیای تمدن اسلامی گام بردارد. این اثر را گامی در مسیر می داند که امید است مورد توجه و استفاده فعالان عرصه تربیت اخلاقی قرار گیرد.

بر خود لازم می دانم از مؤلف محترم و همه استادانی که در پدید آوردن آن سهم دارند و همچنین از رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت الاسلام والمسلمین دکتر نجف لک زایی بابت همکاری در انتشار این اثر تشکر کنم؛ همچنین از نشر پژوهشگاه که چاپ این نوشتار را وجهه همت قرار داد قدردانم به عمل می آورم. امید است این فعالیت علمی در رشد و پویایی فرهنگ دینی مؤثر واقع شود و مورد توجه حضرت صاحب الامر علیه السلام قرار گیرد.

محمد هادی یعقوب نژاد

معاون پژوهشی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

مقدمه

کوشش حاضر با هدف کشف «راهبرد تربیت اخلاقی در قرآن کریم» سامان یافته و در عدد یک تا به این پرسش مشخص پاسخ دهد که «مهم‌ترین و مؤثرترین اهداف یقینی تربیت اخلاقی از دیدگاه قرآن چیست؟» عنوان «راهبرد» یا «استراتژی» اول بار به عنوان یک اصطلاح نظامی و پس از آن در حوزه‌های مختلف به کار رفته است؛ اما کاربرد استعاری آن در فضای تربیت سابقه‌ای ندارد. در کتاب‌های تربیت اسلامی و نیز منابع علوم تربیتی از مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها، مراحل، عوامل، موانع و نهادهای تربیتی سخن گفته شده و آثار ارزنده‌ای پدید آمده است؛ اما نشانی از «راهبرد تربیت» دیده نمی‌شود. گویا اندیشمندان عرصه تربیت، آنگاه‌که به این موضوع توجه نداشته‌اند؛ بنابراین اولین ویژگی این اثر طریقی است که این سؤال مهم و ایجاد این دغدغه جدید در فضای دانش تربیت است. کشف این دغدغه، حاصل یک آسیب‌شناسی است؛ از یک سو اهداف و مقاصد تربیتی متنوع و بسیار متعدّدند و از سوی دیگر زمان و توان ما برای تربیت کاملاً محدود است. این شرایط به روشنی اقتضا می‌کند که برای بهره‌ورسازی فرصت‌های

تربیتی از گردنه‌های استراتژیک و نقاط راهبردی آن سراغ گیریم.

ویژگی دیگر این اثر آشنایی‌زدایی از یک زوج مفهومی بسیار ساده است که از فرط آشنایی و کثرت استعمال، از ذهن‌ها مخفی شده و در عرصه تربیت توجه لازم بدان صورت نمی‌گیرد: «ایمان و عمل صالح». مراد از این آشنایی‌زدایی، پرده‌برداری و غبارروبی از مفهوم پرکاربرد و سودمندی است که به جرئت می‌توان گفت، قدرش شناخته نمی‌شود، زیبا و عرضه‌کردنی به نظر نمی‌رسد، بهای لازم برای آن پرداخت نمی‌گردد و به غفلت گسترده‌ای، هم در ابعاد فردی و هم در ابعاد اجتماعی، سازمانی و نهادین مبتلاست. چه بسا اصل این غفلت به تولد اقلی دانش اخلاق در فرهنگ اسلامی بازگشت داشته باشد. دانش اخلاق اسلامی در بدو تولد بیشتر ترجمهٔ ثراث یونانی بود و در تراث یونانی، برخلاف ادبیات قرآنی، عمل جایگاهی نداشت. گرچه دانشمندان مسلمان تلاش کردند، بر اساس ارتقا‌بخش دینی خود ایمان و عمل را هم به دستگاه مفهومی اخلاق یونانی بیفزایند؛ اما از حیطهٔ معرفتی بیش از یک وصلهٔ ناهماهنگ از این مفاهیم مهمان استقبال نکردند.

امروزه نه تنها به این مفاهیم راهبردی بی‌اعتنایی می‌شود؛ بلکه حتی نوعی ادبار ثنوریک هم از آن پدید آمده است؛ یعنی دیدگاه‌های مخالفی در نفی و طرد آن نیز طرح و کمابیش گسترش یافته است. طرح نظریهٔ «اخلاق منهای ایمان»، «معنویت بدون خدا» و «جایگزینی فضایل اخلاقی نسبت به ایمان» از جانب برخی اندیشوران نوگرا نمونه‌های این مسئله است.

این اثر پس از گزارش و بررسی مختصر رویکردهای موجود، در جستجوی

رویکرد قرآنی، به ۱. سخن خدا و توصیه‌های صریح او، ۲. فعل خدا در نظام مفهومی قرآن کریم و نزول تدریجی آن و ۳. روش تربیتی پیامبران که مورد تأیید و تقریر پروردگار متعال در قرآن کریم است، استناد کرده و راهبرد تربیت اخلاقی قرآن را «ایمان به خدا و اقدام عملی بر اساس آن» معرفی می‌کند. ترکیب «ایمان و عمل» در قرآن کریم و سخن پیشوایان معصوم علیهم‌السلام به تعبیر متدنی می‌انند توحید، تقوای الهی، عبودیت و بندگی خدا، قیام‌الله، جهاد در راه خدا، اطاعت پروردگار بیان شده است. مدعای اصلی پژوهش این است که رویه غالب و هنجار کلی تربیت انسان در قرآن کریم، طرح ایمان و تأکید بر پایداری عملی بر آن است. با قرار گرفتن زیر چتر تربیت ایمانی، امر تربیت اخلاقی، چه به معنای تالی و نشی به وجود آدمی و چه به معنای ایجاد صفات فاضله اخلاقی، بسیار امکان‌پذیرتر و سهل‌تر خواهد شد.

در فرهنگ قرآنی، اخلاق یک خط موازی با ایمان و یک راه جداگانه از بندگی نیست؛ امتداد ایمان و رسم بندگی است. اخلاق را نباید یک دستگاه مستقل از تقوا و عبودیت تعریف کرد. اخلاق جلوه عبودیت و مصداق تقواست. اخلاق را نباید یک مدل و الگوی رقیب توحید و ایمان در اخلاق قاعده موحدزیستن و ایمان‌ورزیدن است.

طرح ایمان و عمل به عنوان محور تربیت و کشف استلزامات آن در فضای تربیت اسلامی از نوآوری‌های این اثر به شمار می‌رود. تبیین و تحلیل کامل رابطه متقابل میان ایمان، عمل و صفات فاضله اخلاقی بخش دیگری از این اثر را تشکیل می‌دهد که آن ادعا را از طریق تجزیه و تحلیل مفهومی و

عقلی تأیید می‌کند.

از دیگر ویژگی‌های این نوشتار توجه به مقام عینیت و کاربرد است؛ خصوصاً در فصل چهارم که در آن مطالبهٔ مربیان و نهادهای تربیتی از نمای نزدیک در نظر گرفته شده و گزاره‌های نظری و ذهنی به آستانهٔ اجرا و عملیات فروود آمده‌اند. این فصل به شیوه‌های عملی ایجاد، نگاهداری و انرازش ایمان و نیز ایجاد، نگاهداری و تقویت قدرت عمل اختصاص یافته و دلت‌های عملی این راهبرد را برای مربیان و نهادهای تربیتی به تفصیل در بر گرفته است.

این الگو، بویا درشت و فرایند کلان حاکم بر تربیت اخلاقی قرآن را ترسیم کرده و تا رسیدن به تفصیلات و جزئیات راهی طولانی در پیش دارد. در خاتمه کتاب به گام‌های ادامه‌دار مسیر اشاره‌ای شده است.

لازم می‌دانم در اینجا از همهٔ اندانی که چتر محبت، عنایت و دانش آنها بر سر نگارنده و این اثر گشوده است، خصوصاً دانشوران گرانقدر حجج اسلام سیدیدالله یزدان‌پناه، مسعود آذربایجانی، محمد جواد زارعان، عبدالهادی مسعودی، سیداحمد فقیهی، هادی حسین زانی، محمدابراهیم کفیل و محمدرضا فلاح شیروانی خالصانه قدردانی کنم. توفیق روزافزون آنان و همهٔ دیگرانی را که در پدیدآمدن این نوشتار، سهم پیدا و پنهانی دارند، از آستان قدس ربوبی خواهانم.